

УДК 338.431.2

Л. А. Мельник,
к. е. н., доц., Дніпропетровський державний аграрний університет

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ЇХ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Поглиблені теоретико-методологічні засади щодо соціально-економічної сутності агропромислових підприємств, визначені проблемні питання їхнього функціонування та розвитку, необхідність державного регулювання.

The theoretical and methodological principles concerning the socio-economic essence of agribusiness enterprises have been deeply investigated. The problems of their operation and development, and the vitality of government regulation have been stated.

ВСТУП

На початку перебудови відносин власності й господарювання на селі у центрі уваги вчених економістів-аграрників перебували проблеми вибору моделі сільського господарства. Більшість з них прогнозували широкомасштабний розвиток сімейних форм господарювання, фермерства зокрема. Але, як відомо, цей прогноз не здійснився. Натомість у сільському господарстві виникло розмаїття організаційно-правових агроструктур. У їхньому складі особливе місце займають вертикально інтегровані великотоварні агропідприємства, зокрема агрохолдинги. Дослідженню їхньої сутності та проблем розвитку, соціально-економічних наслідків для аграрного виробництва і села присвячені наукові праці В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, О.Д. Балана, А.Є. Данкевича, С.М. Дідуса, В.С. Дієсперова, Т.Г. Дудара, В.Г. Галушак, А.В. Молдован, О.О. Мороз, П.Т. Саблука, В.М. Семцова та інших. Вони досліджують передусім практичний аспект таких агроформувань. Віддаючи належне цьому напрямку досліджень, вважаємо за необхідне розробку наукових засад щодо їхньої соціально-економічної сутності, проблем та перспектив розвитку. До речі, деякі науковці вважають, що на засадах інтегрованих агропідприємств "...формується принципово новий тип

аграрної економіки, ефективність якої повинна бути доведена" [5, с. 96]. Дійсно, соціально-економічні наслідки розвитку фактично міжгалузевих (у межах АПК) підприємств — неоднозначні, а тому є усі підстави вважати, що розвиток сектора таких підприємств вкрай необхідний, поряд із саморозвитком державного регулювання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є поглиблення теоретико-методологічних засад щодо соціально-економічної сутності агропромислових підприємств, визначення проблемних питань їхнього функціонування та розвитку, обґрунтування необхідності державного регулювання.

РЕЗУЛЬТАТИ

У наукових літературних джерелах диверсифіковані у межах АПК господарські формування називають по-різному. Нерідко ключовим словом тут є "інтеграція", наприклад: "інтегровані сільськогосподарські підприємства"; "інтегровані корпоративні структури"; "інтегровані виробничі системи" тощо. Термін "інтеграція" (від лат. *integratio*) в словнику іноземних мов визначається дво-яко: 1) поєднання у ціле певних елементів, часток, функцій; 2) економічний процес взаємного присто-

сування й об'єднання національних господарств.

З огляду на словникове тлумачення цього терміна можна стверджувати, що будь-яке системне утворення є "інтеграцією". За великим рахунком в економіці практично усі процеси та явища є інтеграційного (системного) типу. Інтегрованими є світова й національна економіки, які функціонують на ринкових засадах, їхні первинні ланки. Суспільний поділ праці певною мірою економічно уособлює останні, але ринок інтегрує, об'єднує їх. Саме тому вважаємо, що термін "інтеграція" не може бути ключовим у визначенні сутності підприємства, міжгалузевому типу зокрема. Інша справа, що така виробнича одиниця є результатом інтеграції функцій трьох, але частіше другої й третьої сфер АПК, тобто вона є агропродовольчого типу.

Викладене дає підстави стверджувати, що при найбільш узагальненому підході ті господарські структури, в яких поєднані функції двох чи трьох сфер АПК в одному підприємстві (обов'язковою складовою якого є аграрне виробництво), логічно назвати "агропромислове підприємство" (в подальшому АПП). У контексті організаційно-правових форм їх прийнято називати: "агрофірми", "агроконсорціуми", "агрохолдинги" тощо. Особливістю останніх є те, що до складу агрохолдингів входять агроструктури, які нерідко мають статус самостійної юридичної особи. Тобто агрохолдинги — це об'єднання передусім капіталів під загальним контролем управлінської компанії (до речі, поняття "хол" [англ. hall] — це найбільш велике приміщення у традиційному англійському будинку).

Незаперечним на сьогодні є той факт, що в Україні сформований і в економічному аспекті ефективно функціонує сектор АПП. У його складі особливу роль відіграють агрохолдинги. При цьому вони "...починають відігравати дедалі суттєвішу роль у розвитку агробізнесу в Україні" [3, с. 96]. Офіційна статистика не виділяє сектора АПП у складі сільськогосподарських підприємств. Водночас за деякими опублікованими даними, великі сільськогосподарські підприємства орендують близько 16 млн га, а всього в оренді знаходиться майже 21 млн га [5]. Тобто частка великотоварних агропідприємств в орендованих землях становить 76,2%. Стосовно агрохолдингів є такі дані: понад 20% ріллі, що обробляється сільгоспідприємствами України, перебуває в оренді агрохолдингів. Середній розмір площі земель в агрохолдингах становить близько 79 тис. га. Питома вага лише 20 основних компаній у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції рослинництва становила по зернових культурах — 17,4%, олійних — 14,7%, цукрових буряках — 47,1%. На частку основних агрохолдингів у 2010 р. припадало: 80% виробництва м'яса птиці у забійній вазі, 33% — свинини, 20% — яловичини, 18% — молока до загальної кількості виробництва [2, с. 10; 19—20].

За показником виробництва валової продукції

сільського господарства сектор АПП, зрозуміло, поки що не є пріоритетним. Перше місце тут належить сектору "господарства населення". Абсолютна їхня більшість — це сільські домогосподарства. У 2010 р. частка останніх за цим показником становила по Україні 55,1%, а усіх сільськогосподарських підприємств відповідно — 44,9% [9, с. 46]. Отже, частка сектора АПП у виробництві валової продукції становить близько третини і значно вище у товарній. Але для нас першорядне значення має соціально-економічна оцінка сектора, який сформовано на базі надконцентрації аграрного виробництва, його безпосередньої інтеграції з промислово-фінансовим капіталом.

У цьому зв'язку серед вітчизняних дослідників переважає позитивна оцінка АПП, хоча відмічаються й негативи. Так, П.Т. Саблук зазначає: "...сьогодні в аграрному секторі розпочався 3-й етап перерозподілу власності у бік трансрегіональних корпоративних об'єднань (агрохолдингів та ін.). Тут є позитиви: збільшення обсягів інновацій та інвестицій у виробництві, глибина спеціалізації, залучення кваліфікованих кадрів, створення замкнених ланцюгів "виробництво — переробка — реалізація продукції" з орієнтацією на світові ринки, — це створює конкурентні переваги вітчизняній сільгосппродукції. Але є й негативи: концентрація власності у олігархів, перетворення більшості селян в найманих працівників, зростання безробіття на селі, монополійні ціни на працю та її результати, несправедливий розподіл ефекту; наслідок — подальше знедолення селян і деградація сільських територій" [7, с. 33].

А.В. Молдован також підкреслює ту обставину, що "великі спеціалізовані господарства з однією виробничою функцією, що має на меті максимізацію прибутку, за своєю природою не можуть виконувати соціально значимі для суспільства функції. Це веде до порушення концепції багатofункціональності сільського господарства, розриву місцевих аграрних комплексів, що за певного критичного рівня створює загрозу продовольчій безпеці країни" [4, с. 16].

О.О. Мороз і В.М. Семцов підкреслюють, що "...саме інтегровані сільськогосподарські підприємства є найбільш прибутковою (перспективною) організаційною формою господарювання (моделлю) у сучасному аграрному секторі" [5, с. 103].

З усіма викладеними вище поглядами можна погодитися. Не потребує доказів й положення про те, що в економічному контекст нині функціонуючі в Україні АПП, агрохолдинги зокрема, високоефективні, конкурентоспроможні й здатні забезпечити продовольчу безпеку країни на більш-менш належному рівні.

Незаперечним і логічним є положення, згідно з яким у межах загальної площі сільськогосподарських угідь у міру збільшення кількості АПП і розширення площ землекористування відповідно зменшуються останні в інших агрогосподарствах.

Зокрема, щорічно зростала площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств і досягла на кінець 2008 р. — 4328 тис. га, а у 2009—2010 рр. почала зменшуватися і на кінець 2010 р. становила 4291 тис. га (на 0,9% менше). Починаючи з 2008 р., зменшується кількість фермерських господарств (за 2008—2010 рр. на 1886 одиниць, або на 4,3%). Їхня питома вага у виробництві валової продукції сільського господарства у 2010 р. становила лише 5,0% (у 2008 р. — 5,7%) [9, с. 162—163]. Посилення надконцентрації капіталу та земельних ресурсів призвело до того, що за межею конкурентоспроможності опинилася велика кількість дрібних і середніх виробників. Агрохолдинги вже поглинули понад 3 тис. таких підприємств. Поряд з економічними перевагами масштабності діяльності це породило соціальні ризики [8].

Отже, в економічному контексті маємо позитивний процес — перехід від екстенсивного до інтенсивного землеробства і зрештою більш ефективного використання землі. Водночас у соціальному плані зменшується кількість господарюючих суб'єктів і, першу чергу, сімейного типу. Зменшується попит на працівників, оскільки АПП надають перевагу інтенсивним, не трудомістким видам виробництва, що істотно зменшує попит на робочу силу. Відповідно зростає безробіття на селі. І взагалі, стабілізація села й селянства можливі на засадах сімейних форм агрогосподарств, які є основою, базисом селянства та його соціально-життєвого осередку — сільських поселень. У цьому зв'язку відомий економіст-аграрник В.В. Юрчишин зазначає: "...продовжує хронічно залишатися поза увагою держави, суспільства і певною мірою також аграрної науки, передусім її економічної гілки, найжахливіше за всю історію України: прискорена втрата нею своєї першооснови — селянства та його соціально-виробничо-життєвого осередку — сільських поселень. Це являє собою абсолютно нове, ніколи не бачене не тільки в нас, а й у світі суспільне явище" [12, с. 111]. До речі, він же раніше стверджував, що від розвитку сектора особистих селянських господарств "...дуже великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [11, с. 69].

Наголосимо, що головна причина руйнації сіл, традиційних життєвих устоїв та цінностей на селі — ринкова трансформація колгоспів і радгоспів. Прискорена капіталізація, концентрація та інтеграція лише сприяла цьому.

У нинішній ситуації, що склалася на селі, напевне, не є другорядним питання щодо об'єктивності чи суб'єктивності прискореної концентрації, капіталізації, корпоративізації і диверсифікації агроструктур і відповідної руйнації традиційних сіл. Чи дійсно це "ніколи не бачене у світі суспільне явище? Адже є й інша думка фахівців, що сформовані в Україні агрохолдинги — це "аналоги зарубіжних великих аграрнопромислових формувань" [3, с. 96].

Іншими словами, "...основними стимулами інтеграції господарюючих суб'єктів є об'єктивні умови розвитку суспільства, економіки та світових тенденцій, які передбачають об'єднання виробничих, фінансових, соціальних й інших інтересів широкого кола організаційно-правових форм, які склалися на нинішньому етапі розвитку ринкових відносин учасників подібних об'єднань" [1, с. 115].

Отже, якщо вищезазначені процеси об'єктивні, а вітчизняні АПП — аналоги зарубіжних великотоварних агроструктур, то вступ України до СОТ, глобалізація міжнародних економічних зв'язків вимагають від неї слідувати світовим тенденціям розвитку сільського господарства. Але все не тут так просто й прямолінійно.

Дійсно, тенденція посилення концентрації в сільському господарстві притаманна тією чи іншою мірою усім країнам світу. Вона зумовлена НТП і впровадженням його досягнень у виробництво. Це питання потребує окремого дослідження.

У контексті тематики запропонованої статті першорядне значення має питання про характер взаємозв'язку аграрних структур із підприємствами третьої сфери АПК в умовах посилення концентрації виробництва у сільському господарстві. Останнє, як відомо, хоча і серцевина АПК, але одна із його складових. А тому сільське господарство об'єктивно "інтегрується" з першою й третьою сферою АПК. А це може відбуватися на поглибленні поділу праці у межах АПК, в результаті чого агроструктури усе більш зосереджуються на, власне, землеробських і тваринницьких функціях. Їхні взаємозв'язки з підприємствами першої й третьої сфер АПК здійснюються через ринок. Тобто агроструктури залишаються самостійними економіко-правовими суб'єктами господарювання.

Разом з тим, інтеграція сільського господарства з іншими сферами АПК може відбуватися на засадах формування підприємств, в яких поєднані функції двох чи трьох сфер АПК. Така інтеграція останніх здійснюється, як правило, не на ринкових, а внутрішньогосподарських засадах. Виникнення й розвиток вертикально диверсифікованих підприємств, напевне, визнати як об'єктивну необхідність однозначно неможливо.

У теоретичному аспекті ще за часів А. Сміта загальноновизнано, що будь-який поділ праці (одичний, частковий, загальний або суспільний) завжди був і залишається суттєвим фактором підвищення продуктивності праці, якості продукції, зниження її собівартості, а зрештою одним із джерел розвитку техніко-людської системи виробництва. Саме це положення підтверджує практика економічно високорозвинених країн. Поглиблення поділу праці в АПК, безперечно, зменшує у його складі економічну вагомість сільського господарства. Так, в США його частка у загальному виробництві продукції АПК не перевищує 8%. Водночас сфера переробки, зберігання, транспортування і реалізації становить понад 62% вартості продукції

АПК. На фермах США зайнято 2,6 млн фермерів, членів їхніх сімей і найманих працівників. Але в АПК доведенням продукту до прилавку зайнято близько 21 млн осіб [10].

Отже, агроструктури в США залишаються такими, не поглинаються фінансово-промисловими структурами. Тим більше неприродним і нетиповим для країн Заходу є проникнення в сільське господарство промислових гігантів, які не пов'язані з ним вертикальною інтеграцією (наприклад, металургійних підприємств).

До речі, в економічно високорозвинених країнах держави за допомогою законодавства підсилюють контроль за структурою господарств з тим, щоб уникнути їхнього надмірного збільшення і просувати моделі, що базуються на сім'ї, сімейно-му фермерському господарстві та кооперації.

Американський уряд, наприклад, на початку 70-х років формально заборонив несільськогосподарським фірмам, що мають капітал більше 3 млн дол., або контролюючим підприємствам із доходом понад мільйон доларів безпосередню участь у сільськогосподарському виробництві. Вони можуть вкладати засоби в сільськогосподарську діяльність лише на основі партнерства з фермерськими господарствами. Водночас був проголошений курс на стимулювання розвитку сільської кооперації [4, с. 10].

За таких умов фермери зберігають свій економічно-правовий суверенітет щодо первинних функцій у землеробстві й тваринництві. А це є основою тотожності власності і праці, високої мотивації до ефективного господарювання. Таким чином, інтеграція в межах АПК має місце, але не призводить до "розмивання" у ньому сільського господарства. Саме це і є важливим фактором ефективного господарювання цієї галузі. Як відомо, сільське господарство істотно відрізняється від інших сфер АПК (використання землі як головного виробничого ресурсу, тісний зв'язок виробничого процесу з біологічними процесами, погодними умовами тощо), а тому воно має функціонувати відносно самостійно. Тут особливо важливе значення мають приватно-сімейні форми господарювання, про що свідчить досвід країн Заходу. Безперечно, поряд з фермерством може функціонувати сектор приватно-спільних форм господарювання.

Для країн Західної Європи притаманна модель аграрної економіки, що включає надконцентрацію виробництва. Її основу складає сімейне фермерство, яке всестороннє коопероване і функціонує на засадах ефективного поєднання підприємництва і державного регулювання сільського господарства. На найбільшу увагу заслуговує система постачання матеріально-технічних ресурсів, закупок, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, яка діє переважно через аграрні кооперативи. Наприклад, у Франції таких кооперативів, що об'єднують 90% фермерів, близько 3800. Більшість з них спеціалізуються на одному виді

продукції (зернова, молочна, овочева, виноградарська тощо). Через кооперативи фермери продають майже 70—80% зерна, молока, яєць і м'яса птиці, вирощених свиней, овочів, фруктів, винограду. Але є багатoproфільні кооперативи. Так, у регіоні Луари з 1932 р. працює кооператив "CANA", що заготовляє, переробляє і реалізує за рік близько 400 тис. т зерна у 900 виробників, 370 тис. т молока для одного власного заводу у 1900 виробників молока, 50 тис. голів молодняку великої рогатої худоби у 1500 виробників, 550 тис. свиней у 600 виробників, 80 тис. т м'яса птиці у 600 виробників. Кооператив здійснює постачання фермерам матеріально-технічних ресурсів через один центральний склад-магазин і 95 місцевих магазинів. Завдяки таким кооперативам в експорті розвинутих країн значну питому вагу становить високотехнічна та наукомістка продукція, забезпечується економічний і соціальний захист селян. На жаль, Україна не використала цей багатий і високоефективний досвід розвинутих країн світу [6]. Україні, як відомо, в силу дії об'єктивних і суб'єктивних причин таку модель розбудувати не вдалося. Зрозуміло, що життєстійкою вона була б лише за умови, що й тут широкомасштабний розвиток отримають такі процеси, як кооперація, спеціалізація, інтеграція сімейних агрогосподарств. Самі ці процеси дали б змогу істотно пом'якшити негативні наслідки диспаритету цін щодо сільського господарства.

У нинішній ситуації, що склалася на сьогодні, в аграрній сфері економіки, напевне, зупинити прискорену її капіталізацію і надконцентрацію виробництва, а відповідно і занепад сіл неможливо. Разом з тим, держава повинна зробити все можливе, щоб поряд з великим сектором АПП зберегти й розвивати сектор сімейного агробізнесу як бази самовідтворення сіл хоча б на ближню перспективу. Йдеться про відчутну їхню фінансово-кредитну підтримку. Поки що вона мізерна. Сектор АПП її не потребує. Найбільш гострою проблемою дрібного й малого агробізнесу нині є низька їхня прибутковість. Основна частина створеного ними прибутку залишається у посередницьких ланках. У зв'язку з цим П.Т. Саблук справедливо зазначає: "...потрібні зміни в організації сільськогосподарського виробництва в напрямі створення умов і підтримки розвитку об'єднань дрібних та середніх товаровиробників, переважно на засадах кооперації і кластеризації.

Аграрна економічна наука напрацювала рекомендації щодо розвитку заготівельно-збутової обслуговуючої кооперації, біржової торгівлі, оптових ринків, запровадження системи складських свідоцтв і розрахунково-клірингового обслуговування тощо.

Влада, нарешті, прислухалася до науки і розпочала будівництво оптових ринків. У кожній області це потрібно зробити негайно, але виходити з того, що ці ринки запрацюють на повну потужність лише за умови, якщо навколо них у районах будуть ство-

рені агроторгові дома, в кожному сільському населеному пункті діятимуть заготівельно-обслуговуючі кооперативи, кредитні спілки" [8, с. 5].

Важливим фактором існування і навіть прибуткового функціонування сімейних форм господарювання є те, що сектор АПП спеціалізується на порівняно небагатьох високоприбуткових видах аграрного виробництва. Агрохолдинги цікавлять, у першу чергу, зернобобові культури, ріпак, соняшник, цукрові буряки і птахівництво, у деяких випадках тваринництво. Трудомісткі види об'єктивно залишаються на долю сімейного агробізнесу. Саме він має зосередитися на виробництві трудомістких, але важливих для здоров'я людей видів продукції, максимально використовувати органічні добрива, виробляти екологічно чисту продукцію (органічне виробництво). Йдеться про розвиток дрібних, малих й середніх агрогосподарств. Інакше кажучи, для них головне завдання — знайти свою "нішу" в сільському господарстві, в якій чинник приватної власності і до тепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення. А це передусім трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва — баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й усі види екологічно чистої продукції.

Стосовно збереження й відновлення родючості ґрунту, то доцільно використовувати й адміністративні важелі (контроль за додержанням науково обґрунтованих сівозмін, внесенням добрив тощо), встановлення мінімальних термінів договорів оренди землі.

ВИСНОВКИ

З вищевикладеного витікає загальний висновок.

Україна через дію багатьох чинників не змогла розбудувати модель сільського господарства типу тих, які функціонують в країнах Західної Європи (переважно ферми сімейного типу, які широко використовують постачально-збутові й сервісні кооперативи). Натомість значне поширення в сільському господарстві набули процеси надконцентрації агровиробництва та земельних ресурсів. З одного боку, це сприяє впровадженню у виробництво досягнень НТП, нових видів техніки й технологій зокрема, розвитку інфраструктури, організації агровиробництва від первинної ланки до кінцевого споживача. З іншого боку, цей процес веде до небажаних соціальних процесів у аграрній сфері економіки, деградації сіл зокрема.

З врахуванням реалій сьогодення, кращим із подальших можливих варіантів розвитку сільського господарства є поєднання малого, середнього й великого агробізнесу з відповідною їхньою спеціалізацією. Саме на це має зважити державна аграрна стратегія. Це означає підтримку державою передусім малого агробізнесу і відповідного збереження сільських територій.

Державна аграрна політика щодо агрохол-

дингів повинна формуватися у напрямі обмеження надконцентрації аграрного виробництва (на сьогодні таких обмежень практично не існує), а також не допущення "розмивання" останнього в АПК, втрату особливостей його другої сфери. Саме вона є "базисом" збереження й відновлення сільської мережі, в якій проживає третина населення країни, функціонують понад 10 млн сільських домогосподарств, 41,5 тис. фермерських господарств.

Література:

1. Балан О.Д. Особливості розвитку ринкових структур в умовах оренди сільськогосподарських земель / О.Д. Балан // Економіка АПК. — 2010. — № 2. — С. 112—116.
2. Данкевич А.Є. Формування та ефективність функціонування агрохолдингів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. економ. наук: спец. 08.00.04 "економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)". — Київ, 2012. — 35 с.
3. Дідус С.М. Агрохолдинги в Україні: особливості становлення та розвитку / С.М. Дідус // Економіка АПК. — 2011. — № 12. — С. 96—101.
4. Молдован Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдован // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 13—17.
5. Мороз О.О. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств / О.О. Мороз, В.М. Семцов // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 96—103.
6. Нелеп В. Оцінка експортних можливостей агропродовольчого комплексу України / В. Нелеп // Економіка України. — 2011. — № 9. — С. 54—63.
7. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
8. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.
9. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2010 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2011. — 384 с.
10. Черняков В.А. Роль и место крупнейших сельскохозяйственных предприятий в аграрном секторе США / В.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2001. — № 5. — С. 9—12.
11. Юрчишин В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.
12. Юрчишин В.В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 110—123.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2012 р.